

L. Aardoom en J. F. Heijbroek

De *Atlas van Halma*, een verzameling van Reinier Ottens en stadhouder Willem V

De *Atlas van Halma* is een van de belangrijkste verzamelingen van kaarten en topografische prenten in ons land. Hij werd in 1887 door de minister van Oorlog aan het Rijksprentenkabinet te Amsterdam overgedragen en is later met de collectie aldaar verenigd. Bij welke gelegenheid het ministerie van Oorlog de hand op de atlas had weten te leggen, is nooit geheel duidelijk geworden. Doorgaans wordt aangenomen dat de *Atlas van Halma* deel uitmaakte van de verzameling van mr. Joost Romswinkel te Leiden die koning Lodewijk Napoleon in 1807 kocht, en dat hij afkomstig was uit de nalatenschap van de in 1722 overleden François Halma.¹

De aldus in het kort samengevatte reconstructie van de lotgevallen van de atlas is hoofdzakelijk ontleend aan het onderzoek door Koeman², dat op dit punt mede gebaseerd is op het werk van Lugt³ en Brummel.⁴ In het hierna volgende wordt nieuw historisch materiaal aangevoerd, dat niet alleen aanleiding geeft de gangbare geschiedschrijving over de *Atlas van Halma* aan te vullen, maar ook noopt de juistheid daarvan op enkele essentiële punten in twijfel te trekken. Tot het nieuw aangevoerde materiaal behoren in de eerste plaats door Cornelis Jacob van de Graaff (1734–1802) nagelaten stukken over diens beheer van het militaire kabinet van stadhouder Willem V in de jaren 1772–1784.⁵ Naast meest eigenhandig geschreven fragmentarische inventarissen

van kaarten omvatten deze stukken aantekeningen en correspondentie over de verwerking en het uitlenen van kaarten. Er zijn onder andere brieven van prins Willem V zelf en van hertog Lodewijk Ernst van Brunswijk Wolfenbüttel die aan het hof als Van de Graaffs directie chef is te beschouwen. Van de Graaffs instructie als 'Bewaarder der Plans, Landkaarten en verdere Militaire stukken van Zijne Hoogheid'⁶ gaat uitvoerig in op zijn taak als conservator van het kabinet, maar vermeldt niets over zijn taak de kaartenverzameling door een actief aanschaffingsbeleid uit te breiden. Toch toonde de nieuwe beheerder zich al kort na zijn aanstelling op 15 januari 1772 op dit laatste punt ondernemend. Dit leidde ertoe dat Willem V nauwelijks een jaar later in het bezit kwam van een omvangrijke verzameling van kaarten en topografische prenten van de Nederlanden, die de Amsterdamse drukker, uitgever en kunst- en kaartverkoper Reinier Ottens (1729–1793)⁷ in de voorafgaande twintig jaar had bijgehouden. Voornamelijk uit de door Van de Graaff nagelaten stukken, in het bijzonder uit zijn correspondentie met Ottens, zijn de geschiedenis en de aard van deze, voor het militaire kabinet toch wel uitzonderlijke aankoop nauwkeurig te reconstrueren.

Een vreedzame aankoop van Reinier Ottens

Het schijnt dat het initiatief tot de transactie met Ottens is uitgegaan van Van de Graaff

(afb. 1). Dat was begin april 1772, nog geen drie maanden na zijn aanstelling als beheerder van het stadhoudelijke militaire kabinet. De ambitieuze Van de Graaff deed toen al zaken met de boek- en kaartverkoper in Amsterdam, misschien voor de prins, mogelijk ook voor zichzelf of voor derden. Ottens had het beter gevonden in eerste aanleg mondeling met Van de Graaff over deze zaak te overleggen en ondanks zijn drukke bezigheden bood hij hem aan hierover op zaterdag 25 april in Den Haag te komen praten.⁸ Dit gesprek moet ertoe hebben geleid dat Ottens Van de Graaff een kleine maand later in een pakket gemerkt *D.I.V.D.G.* veertien portefeuelles met kaarten, topografische en historiestrepen op zacht zond: tien delen van zijn *Verzameling der Nederlandsche Historie* en vier van zijn *Atlas van de Nederlanden*, met de bijbehorende catalogi deels in klad.⁹ Dit zou geadresseerde ervan moeten overtuigen dat de vermaarde en kort tevoren geveilde atlas van mr. Herman Noordkerk¹⁰ bij de nu aangeboden verzameling in 't geheel niet in comparatie kwam. Van de Graaff – die de veiling, of de kijkdagen daarvoor, naar het schijnt bezocht – zou dit op grond van eigen waarneming toch moeten toegeven. Volgens zijn schrijven had Ottens zijn verzameling twintig jaar geleden bij testament geërfd van een oom¹¹ – *een der grootste kenners der Nederlandsche Historien en een voornaam Geographicus* – en toen hij Van de Graaff de atlassen thuis had laten zien, was het niet bij hem opgekomen er ooit afstand van te doen. Er werden al te veel kunststukken naar het buitenland verkocht. Maar nu de prins-erfstadhouder belangstelling had getoond was hij bereid een en ander in overweging te nemen. De gedachte dat de door vijftig jaar verzamelen bijeengebrachte collectie-Ottens zou gaan prijken in een der fraaie kabinetten van de prins was toch wel erg aantrekkelijk; de familie Ottens had immers altijd een bijzondere hoogachting gekoesterd voor het Huis Oranje-Nassau. De prijs was f 7000 voor de prins, en dat was niet zoveel als de verzameling op een veiling zou opbrengen. De met *Weledele Heer, zeer geachte Vriend! Uwelede D.W. dienaar en vriend Reinier Ottens* ondertekende brief eindigt met het volgende

Afb. 1. Cornelis Jacob van de Graaff, beheerder van het militaire kabinet van stadhouder Willem v. later gouverneur van de Kaapkolonie. Foto Stichting Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

naschrift: *P.S... Hoe spoediger UEd^e mij zult kunnen antwoorden hoe meer UEd^e mij zult verpligten, alzo ik verschijde Voornaame Liefhebbers alhier beloofd hebbe mijne Atlassen te laten zien. Valé!*

Toch maakte het hof geen haast en op 10 juli moest Van de Graaff – juist terug van een *Reysje ter Departement der Fortificatiën* – aan zijn vriend Ottens mededelen dat hij nog geen geschikte gelegenheid had gehad om de toegezonden atlasdelen aan prins Willem te laten zien. Ottens moest hierin berusten: *Ik ben het volkomen met UWd^e eens, dat men de zaaken niet kan presseeren, maar een favorabele gelegenheid daartoe moet waarneemen.*¹² Die gelegenheid kwam en de prins nodigde Van de Graaff uit hem de ter visie gezonden delen van de unieke verzameling te tonen. Laatstgenoemde vond de gevraagde f 7000 wel veel geld, maar mogelijk viel op dat bedrag nog wel af te dingen.¹³ *Alle diergelijke fraije stukken gaan tegens woordig buytens 's lands, den atlas onlangs verkogt te Amsterdam (die bij deze niet te vergelijken was) heeft een Heer van Brussel selfs te Amsterdam gekogt.*¹⁴

De stadhouder wilde de mooie verzameling graag kopen, maar over de prijs moest Van de Graaff nog maar eens met Ottens praten.¹⁵ Van de Graaff maakte het kort: *Uwe cordaat-*

hij is mij te veel bekend dan dat ik met UEd. daar over marchandeeren kan; uijt last van Zijne D [oorluchtige] Hoogheijd kan ik UEd. daar voor dan offreeren vijf t' half duysend gulden [f 4500]. Ottens zal dit tòch nog een fraai bedrag moeten vinden, zoals schrijver er zijnerzijds van overtuigd is dat Ottens' verzameling fraai en zeldzaam is.

De koop werd uiteindelijk gesloten voor 1000 ducaten, het equivalent van f 5250, dus toch nog voor f 750 meer dan de stadhouder had geboden.¹⁶ Voor Ottens was het een *zonderling genoeg* dat de atlassen *in de beste handen koomen en bewaart zullen blijven ten dienst van het Vaderland in een der Cabinetten van Neerlands zeer geliefde Erfstadhouder, tot nagedachtenisse van hun, die deeze stukken met zo veel vlijd verzameld hebben.*

Het was inmiddels november 1772. Van de Graaff stuurde de zichtzending van atlasdelen terug naar Ottens in Amsterdam, opdat deze een en ander met de rest van de collectie kon herenigen en voor definitieve aflevering in orde kon gaan brengen. Aan een strikte termijn daarvoor wilde de laatste zich overigens niet binden *als men gelieft te begrijpen mijne menigvuldige bezigheden zo wegens affaires, als wegens mijn Post in de Diaconie, en dat alles door mij en onder mijn oog moet geschieden.*¹⁷ Bij de terugzending liepen enkele portefeuilles *op de Haagsche wagen*¹⁸ onherstelbare schade op, maar de inhoud bleef gelukkig ongedeed. Het belangrijkste werk, zo schreef hij, is nu verder het samenstellen van de catalogus. Om verwarring tussen jaartallen en nummers te voorkomen *zal ik de jaartallen boven aan, inplaats van zijde-wards, brengen. Maar zegt mij eens, Vriend Lief, zal men de nummers laten doorlopen, of zal men yder portefolie van N° 1 beginnen. Ook is de vraag, of de prenten ook dienen genummerd te worden, zo ja! dan zal dit een volumineus werkje wezen.*

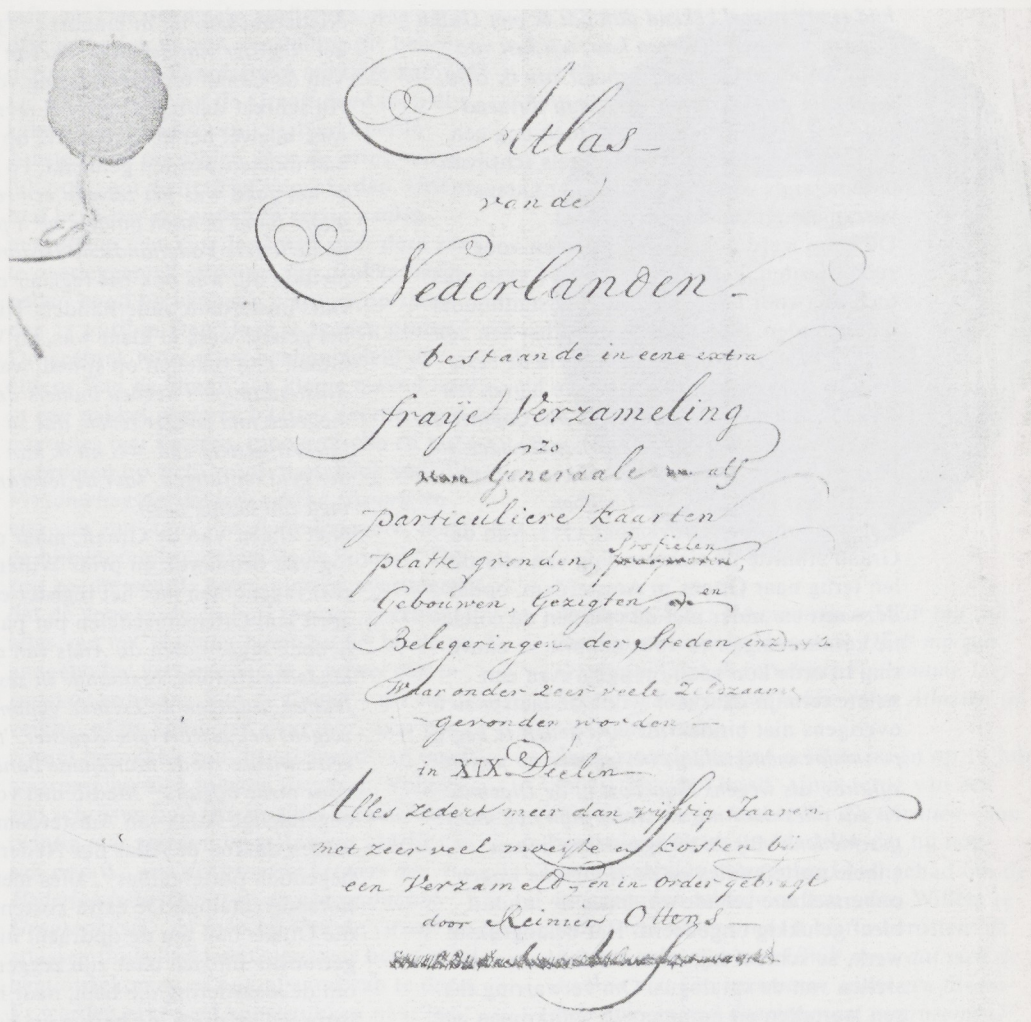
Blijkbaar stond Van de Graaff erop dat de catalogusnummers ook op de topografische prenten en de kaarten zelf zouden worden aangebracht.¹⁹ Kennelijk had Ottens op deze nummering niet gerekend: *Het nummeren van zo veele honderden prenten is waarlijk geen gering werk, en kost, om wel te doen, veel tijd – om van 't schrijven niet te spreken.*²⁰

Niettemin kon hij in januari 1773 voorlopig het *Register van den Historischen Atlas* aan Van de Graaff ter goedkeuring voorleggen.²¹ Hij schreef dat hij er zelf wel tevreden mee was, hoewel het als overwerk, op zondagen, had moeten worden gemaakt, en informeerde of het goed was *het zelve in een roode Maroquine Band te laten binden, op 't plat met vergulde letters Vaderlandsche Historie.* Intussen, meldde hij, was ook het register op de Atlas van Amsterdam onderhanden. Hij wenste dat het gehele werk al klaar was, en Van de Graaff kon rekenen op spoed, want *de Amsterdammers hebben immers de naam, en mogelijk niet zonder reden, dat zij zeer op haar interest gesteld zijn, wel nu ik kan ook niet eerder geld ontfangen, voor de leverantie volkomen zijn beslag heeft.*

Niet alleen Van de Graaff, maar ook de hertog van Brunswijk en prins Willem waren zeer ingenomen met het register en begin april kon Ottens meedelen per pakschuit te hebben afgezonden de *Atlas van de Vaderlandsche Historie, bestaande in zestien portefeuilles, waarvan de Prenten genummerd zijn volgens het geschrevene Register, 't geene, in een curieuse roode Maroquine band gebonden, daar mede bijgaat.*²² Medio mei volgde de negendelige Atlas van Amsterdam²³ en twee weken daarna de Atlas der Nederlanden in negentien portefeuilles²⁴, alles met de bijbehorende catalogi. De extra kosten en moeite die Ottens had om de opdracht uit te voeren, getrooste hij zich naar zijn zeggen gaarne om de waardering die hem, naar hij hoopte, vanwege de prins, de hertog en Van de Graaff ten deel zou mogen vallen.²⁵ Graag zag hij dat de procedure van betaling van de hem nu toekomende f 5250 nog vóór het vertrek van Willem v uit Den Haag in werking zou worden gezet. Van de Graaff pleitte hiervoor bij de prins en ook voor zijn eigen idee om *voor yder stuk een yken loquet kisje te laten maken, dit laatste om het vervoer van de atlassen te vergemakkelijken en om de verzameling zorgvuldiger te kunnen bewaren; kosten 60 à 80 gulden.*²⁶ De financiële afwikkeling verliep vlot. Op 13 juni 1773²⁷ kon Van de Graaff zijn vriend een wissel ter waarde van 1000 ducaten (f 5250) op de erfgenamen van wijlen Jan

Afb. 2. Titelblad van de *Catalogus van de Atlas van de Nederlanden* bijeengebracht door Reinier Ottens. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

Afb. 3 (rechts). Titelblad van de *Catalogus van de Atlas van Amsterdam* bijeengebracht door Reinier Ottens. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

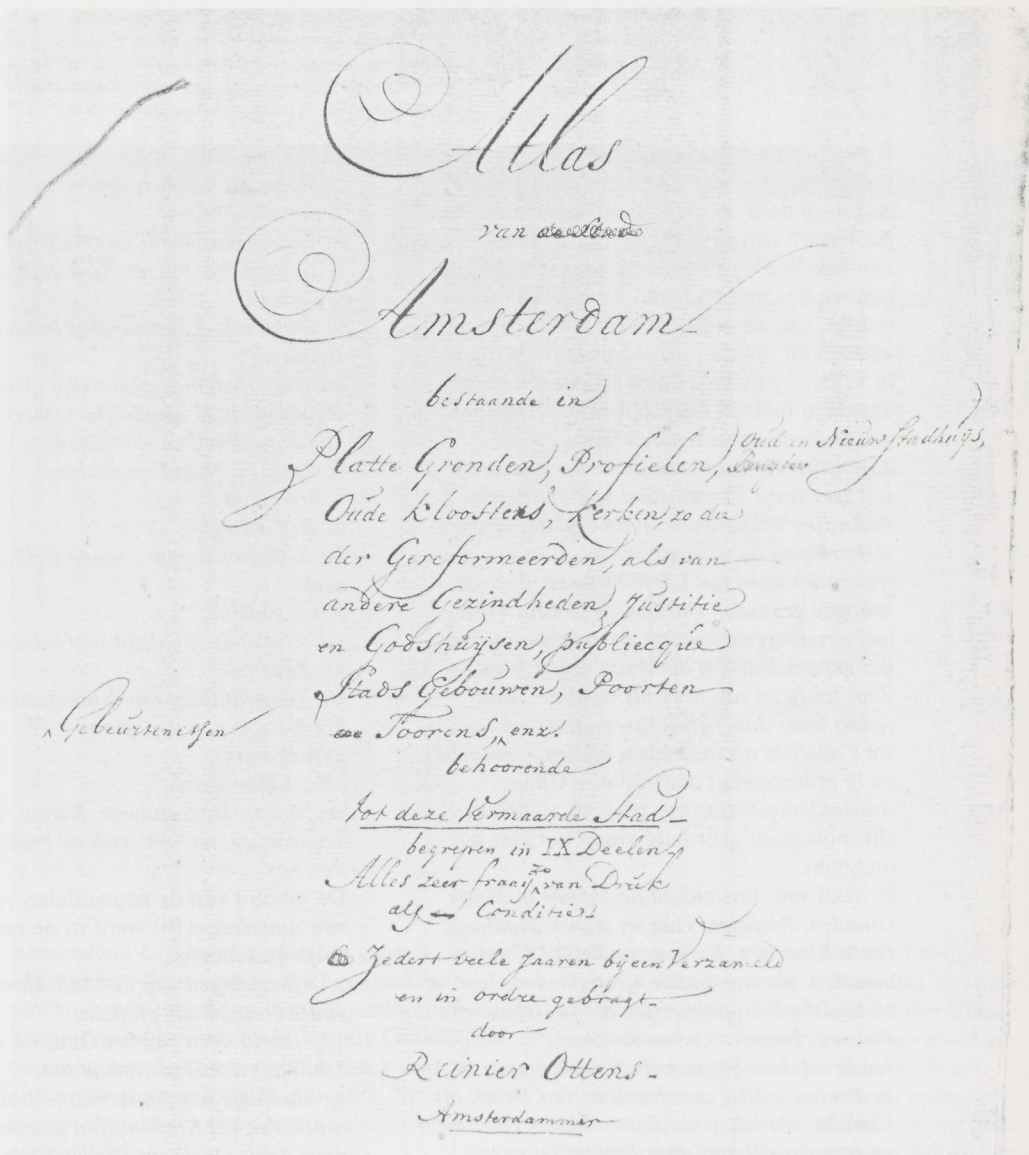
Adolph Winter te Amsterdam toezenden, die Ottens onmiddellijk ter acceptatie aanbood.²⁸ Willem v's thesaurier en rentmeester-generaal Jacob Carel Reigersman verantwoordde de uitgave ten laste van de privé-kas van de prins, zulks ingevolge diens ordonnantie van 31 mei.²⁹

Nu de zaak geheel was afgewikkeld, liet Ottens weten zich gelukkig te prijzen dat zijn zeldzame collectie, waarbij – hij kon het blijkbaar niet nalaten dit nogmaals te benadrukken – de atlas van wijlen de heer Noordkerk zo in fraayte der drucken, als in

netheid van conditie, op voeten nog vaamen haalen konde, door de erfstadhouder was overgenomen en hij schreef te hopen dat deze als een kenner en bijzonder kenner der *Vaderlandsche Historie en van de Staat dezer landen* met de aankoop tevreden zou zijn.³⁰

De inhoud van de verzameling Ottens

In de laatste fase van de onderhandelingen over de aflevering van de bestelde atlassen deed zich een kunsthistorisch niet onbelangrijke, voor Ottens onverwachte ontwikkeling voor: Van de Graaff wilde naast de fraai

afgewerkte, in het net geschreven registers met de nummers ook de originele catalogi nog eens zien. Dit ter verificatie van het geleerde.³¹ Opmerkelijk is dat Ottens die originele catalogi niet terugkreeg. Wel kon Van de Graaff hem, desgewenst, een afschrift bezorgen, dat – zo merkte Van de Graaff op – er overigens niet zo netjes zou uitzien als het afschrift dat Ottens voor de stadhouder had gemaakt.³² Naar het schijnt had Ottens daaraan geen behoefte. Hij had de originele catalogi slechts teruggevraagd in de veronderstelling, dat zij Van de Graaff na de

beoogde verificatie toch niet meer van nut zouden zijn. Hij had de catalogi graag als herinnering bewaard om ze bij gelegenheid nog eens in het net over te schrijven. Bovendien zou hij, aldus wetende wat hij aan de stadhouder geleverd had, later eventuele aanvullingen kunnen aanbieden. Maar hij drong er niet op aan.³³ Van de Graaff, van zijn kant, wilde de oorspronkelijk overlegde catalogi waarschijnlijk bewaren om, na de volledigheid van de atlassen zelf te hebben vastgesteld, zich later desgevraagd tegenover derden te kunnen verantwoorden.

Hoogstwaarschijnlijk zijn het deze oorspronkelijke catalogi van de Ottens-atlassen die onder de door Van de Graaff nagelaten papieren³⁴ zijn aangetroffen (afb. 2 en 3). Dankzij Van de Graaffs nauwgezetheid kunnen we ons nu een beeld vormen van de inhoud van de in totaal 44 portefeuilles met kaarten en prenten die stadhouder Willem v in 1772–1773 van Reinier Ottens overnam. Tezamen moeten deze 44 portefeuilles de volgende atlassen hebben bevat:

a. *Historische Atlas van de Nederlanden zijnde een zeer fraaije Verzameling van Prenten en Portraits behorende tot de Vaderlandsche Historie van de vroegste tijden af tot den tegenwoordigen tijd toe Waaronder de zeldzaamste gevonden worden, en waarin Veele met geschrevene Annotatien, tot Opheldering der geschiedenissen dienende, voorkomen – Zeer fraaij zo van druk als conditie. Alles zedert meer dan Vijftig Jaren uit de voornaamste Collecties als onderricht bij een Verzameld en in ordergebragt door Reinier Ottens Amsterdamer* (ca. 850 titels in 16 delen, chronologisch geordend vanaf het jaar 69 tot 1766).

b. *Atlas van Amsterdam bestaande in Platte Gronden, Profielen, Oud en Nieuw Stadhuijs, Oude Kloosters, Kerken, zo die der Gereformeerden, als van andere Gezindheden, Justitie en Godshuijsen, publicque Stads Gebouwen, Poorten, Toorens, Gebeurtenissen enz. behoorende tot deze Vermaarde Stad begrepen in IX Deelen – Alles zeer fraaij zo van Druck als Conditie, Zedert veele Jaaren bijeen Verzameld en in order gebragt door Reinier Ottens – Amsterdamer* (ca. 580 titels in 9 delen ongeveer volgens de titel gerubriceerd).

c. *Atlas van de Nederlanden bestaande in eene extra fraaije Verzameling zo van Generaale als particuliere kaarten, platte gronden, Profielen, Gebouwen, Gezigten en Belegeringen der Steden enz. Waar onder zeer veele zeldzaame gevonden worden – in XIX Deelen. Alles zedert meer dan vijftig Jaaren met zeer veel moeite en kosten bij een Verzameld, en in order gebragt door Reinier Ottens* (ruim 1300 titels, geografisch ingedeeld).

Deze *Atlas der Nederlanden* trok wegens zijn omvang en overwegend topografische inhoud onze bijzondere aandacht. Hij was uit de vol-

gende negentien delen opgebouwd:

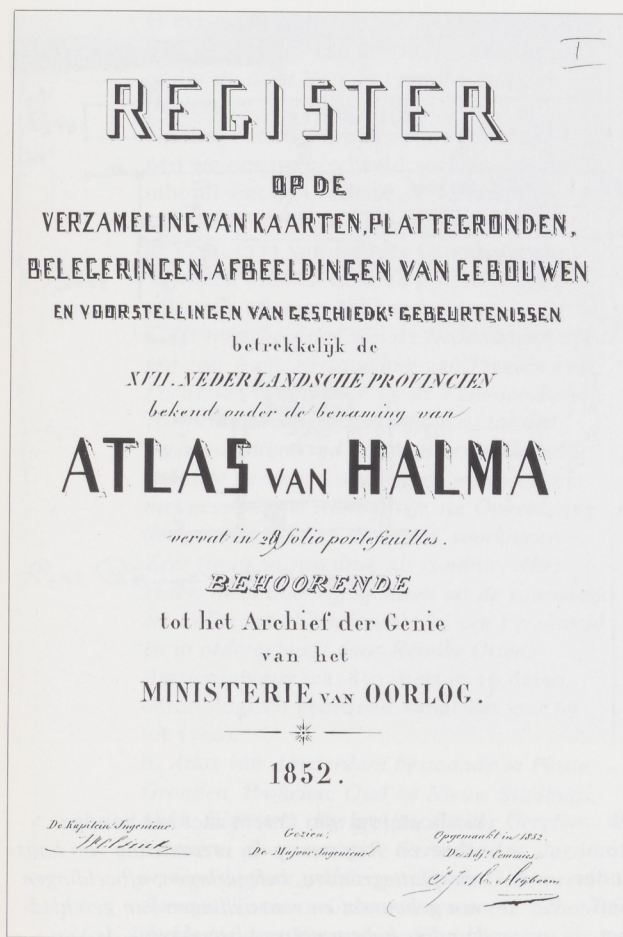
- I *Generaale Kaarten van XVII en VII Provincien*
- II *Friesland*
- III *Groningen, Drent en Overijssel*
- IV *Gelderland, met het Graafschap Zutphen*
- V *Utrecht*
- VI *Generaale Kaarten van Holland en Westfriesland*
- VII *Noordhollands Noordelijke Gedeelte en Noordhollands Zuidelijke Gedeelte*
- VIII *Amstelland en Gooijland*
- IX *Zuid en Noordkenmerland*
- X *Rhijnland*
- XI *Delf-Land*
- XII *'s-Gravenhagen – zijnde Delfland's Tweede deel*
- XIII *Schieland*
- XIV *Hollands Zuidelijkste Gedeelte*
- XV *Zeeland*
- XVI *Generaliteijts-Landen behorende onder het Ressort van den Staat*
- XVII *Brabant*
- XVIII *Vlaanderen*
- XIX *Artois, Henegouwen, Namur, Limburg, Luxemburg, en Spaansch of Pruijssiesch Gelder, enz.*

De inhoud van de negen delen van de *Atlas van Amsterdam* (b) werd in de catalogus als volgt omschreven:

1. *Afbeeldingen van de Stad Amsterdam – zo platte gronden als profielen*
2. *Afbeeldingen van het Oude en Nieuwe Stadhuijs der Stad Amsterdam*
3. *Stadhuijs van Amsterdam. Statuen, en cieren van het Stadhuijs, in marmer gemaakt door Artus Quellinus beeldhouwer der Stad Amsterdam, getekend en geëist door Hubertus Quellinus, verdeeld in twee deelen en gedrukt in den Jaare 1655*
4. *Kerken der Gereformeerden*
5. *Afbeeldingen van de protestanten en andere kerken der Stad Amsterdam benevens derzelver ceremonien. Afbeeldingen van oude Koosters*
6. *Afbeeldingen der wereldlijke gebouwen van de Stad Amsterdam*
7. *Afbeeldingen van Justitie-Huysen en Godsdienstige Gestigten der Stad Amsterdam*
8. *Afbeeldingen van de Poorten, Toorens, Bruggen en Sluijsen binnen de Stad Amsterdam*
9. *Gebeurtenissen der Stad Amsterdam. Afbeeldingen van voornaame Branden binnen*

Afb. 5. Titelblad van het register op de Atlas van Halma door P. J. M. Meyboom, 1852. Opmerkelijk is de doorhaling van '28' in '29 folio portefeuilles'.

ken en wel in de door de laatste aangehouden volgorde; (3) dat unieke handschriftkaarten die Ottens opvoerde, tevens, en wel op de verwachte plaatsen, voorkomen in het register-Meyboom; (4) dat in de enkele gevallen, waarin Ottens in zijn klad-catalogi de kaarten nummerde, deze nummers overeenkomen met die in het register-Meyboom. Deze bevindingen bieden voldoende houvast om te besluiten (1) dat de oorspronkelijke *Atlas van Halma* bestond uit de gezamenlijke atlassen (c) en (b) van Ottens; (2) dat de toevoegingen in het register-Meyboom uitbreidingen aangeven van de beide bedoelde atlassen van Ottens zoals die vóór 1852 in handen van het Archief der Genie moeten

Afb. 6 (rechts). Loterijprent voor de stichting van een nieuw Gasthuis in Egmond aan Zee door en met het adres van Claes Jansz. Visscher, 1615.

Afb. 7 (rechtsonder). Manuscriptkaart van het hoogheemraadschap van Schieland getekend door Reinier Ottens.

zijn gevallen. Het is van belang op te merken, dat de meeste kaarten in de collectie van het Rijksprentenkabinet die voorheen deel uitmaakten van de *Atlas van Halma* rechtsonder in dorso het nummer dragen dat Ottens eraan toekende.

De *Atlas der Nederlanden* ten tijde van de overdracht in 1774 bestond vooral uit kaarten, veel topografische gezichten en enkele portretten en historieprenten (afb. 6). Niet alleen gedrukte, maar ook manuscriptkaarten, waaronder bijvoorbeeld drie van Reinier Ottens, maakten deel uit van deze atlas (afb. 7). Van enkele kaarten waren zowel ongekleurde als rijk 'afgezette' exemplaren opgenomen. De kaarten hadden niet alleen betrekking op waterschappen, polders en dergelijke, maar brachten in enkele gevallen gedetailleerde verkavelingen in beeld. In de negentiende eeuw zouden deze 'documenten' af en toe worden gebruikt bij het slechten van juridische geschillen. Van vrijwel alle steden van ons land bevond zich een plattegrond in de *Atlas der Nederlanden*, meestal afkomstig uit de stedeboeken van Blaeu, Janssonius of De Wit. Ook allegorische kaarten, zoals de *Leo Belgicus* zijn in verschillende varianten aanwezig (afb. 8). Curieus is het kaartje van 'De Wormer in figure van een voghel gestelt' (afb. 10). Een aantal kaarten bestond uit diverse bladen, zoals de thans tamelijk zeldzame *Land-Caerte ende Water-Caerte van Noort-Hollandt ende West-Vrieslandt* door Joost Jansz. Beeldsnijder waarvan helaas de decoratieve rand niet compleet aanwezig was (afb. 11). In de negentiende eeuw werden af en toe kaarten toegevoegd zoals een precieus 'Stel Zeeuwse kaarten op zijde taf gedrukt'. Het betreft kaarten van diverse Zeeuwse eilanden 'meetkundig opgenomen' in de jaren 1751-1753 door de ingenieurs D. W. C. en A. Hattinga. De kaart van het eiland Zuid-Beveland, waarvan twee exemplaren op zijde aanwezig zijn, werd 'meetkundig opgenomen door W. T. Hattinga, Med. Doctor van 's Lands en Leger Hospitaal in het gemelde Eiland in den Jaare 1747 en 1748'. Al deze kaarten op zijde werden uitgegeven in 1753 door Isaak Tirion te Amsterdam.

De inhoudsopgave van de *Atlas van Amster-*

KAERTE VAN HET HOOG HEEMRAADSCHAP VAN SCHIELAND. na de Grootte Kaart, Verklynt en Verbeetert door R. OTTENS.

Afb. 8. Een latere gewijzigde editie van de *Leo Belgicus* door Johannes van Dueticum II uit 1598. Dit blad is uitgegeven door Claes Jansz. Visscher in 1650.

dam spreekt eigenlijk voor zichzelf: veel topografische prenten van wereldlijke en kerkelijke gebouwen. Vooral bij de plattegronden en de profielen bevonden zich enkele zeer fraaie exemplaren, zoals het profiel van Amsterdam van de IJ-zijde gezien uit 1611 door Claes Jansz. Visscher (afb. 12). De middelste twee bladen van dit profiel zijn beweringen van Pieter Basts profiel uit 1599. In de uitvoerige tekst wordt de loftrumpet gestoken over Amsterdam als handelscentrum. Ook de gezichten van de Dam, de Beurs, de vleeshallen en de vismarkt dragen hiertoe bij.

De hier genoemde prenten en manuscriptkaarten uit beide atlassen bevinden zich nog steeds in de collectie van het Rijksprentenka-

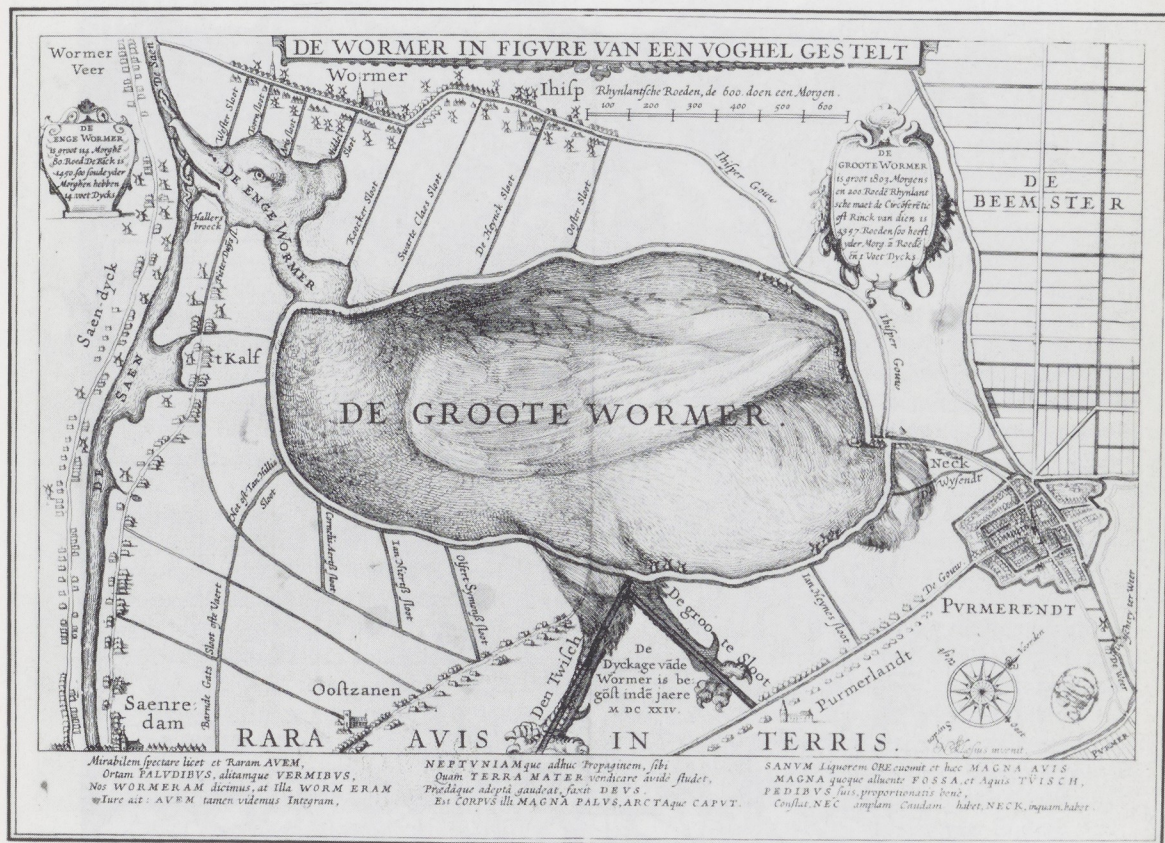
binet. Alle bladen van de *Atlas der Nederlanden* en de *Atlas van Amsterdam* zijn in de negentiende eeuw voorzien van een rood of blauw stempel (afb. 9) met gestileerde letters 'A v O' (Archief van Oorlog; Lugt 195 en op enkele exemplaren Lugt 19).

195

Afb. 9 (linksonder). Twee eigendomsstempels van het Archief van Oorlog. Dat met de gestileerde letters (Lugt 195) werd het meest frequent gebruikt in de Atlassen van Ottens.

Afb. 10. 'De Wormer in figure van een voghel gestelt' naar ontwerp van N. Kloesius.

Uit het stadhoudelijke kabinet

De historische belangrijkste gevolgtrekkingen van voorlopige aard die nu kunnen worden gemaakt, zijn (1) dat de *Atlas van Halma* voortkwam uit het bezit van stadhouder Willem v; (2) dat Willem v deze atlas in 1772, tezamen met de *Historische Atlas van de Nederlanden*, had gekocht van Reinier II Ottens; (3) dat de 16 portefeuilles omvatende *Historische Atlas van de Nederlanden* later van de *Atlas van Halma* werd gescheiden.

De eerste van deze gevolgtrekkingen wordt gestaafd door de beschikbare bronnen. Toen kolonel M. J. de Man in 1815 onder meer ter terugvordering van het in de periode 1795–1813 door de Fransen vervreemde

Nederlandse kaart-materiaal, in Parijs ver-toefde³⁷, stuitte hij daar op 28 *Atlassen van Halma*; deze waren, volgens hem, *afkomstig uit het Topografische kabinet van de Stadhouder en in 1795 herwaards gevoerd*.³⁸ Op voordracht van de Commissaris-generaal van Oorlog werden de atlassen in 1815 toegevoegd aan de verzameling van het Archief van Oorlog en het Topografisch Bureau.³⁹ De omschrijving van de 28 atlassen in de hier aangehaalde bronnen komt overeen met die welke we nu kennen van de oorspronkelijke *Atlas van Halma*.⁴⁰ Dat niemand minder dan De Man, als voormalig directeur van het Depot-generaal van Oorlog te Amsterdam, 1795 noemde als het jaar van transport van de atlassen naar Parijs, is niet onbelangrijk:

Afb. 11. 'Land-Caerte ende Water-Caerte van Noort-Hollandt ende West-Vrieslandt...' door Joost Jansz. Beeldsnijder, 1575.

het Depot was voor de atlas blijkbaar geen tussenstation.

De boekhandelaar, -drukker en -uitgever François Halma (1653-1722) is niet altijd beschouwd als de grondlegger van de atlas die zijn naam draagt. Zo bewaart het Rijksprentenkabinet anonieme en ongedateerde *opmerkingen*⁴¹ (waarschijnlijk van omstreeks de laatste eeuwwisseling) die als volgt beginnen: *Hoe komt deze Atlas aan den naam v. Halma?* Na enige overwegingen volgt: *dit heeft mij op een ander denkbeeld gebragt, dat Halma dien atlas zelf zou zijn begonnen.* Eén van de overwegingen die tot dit, thans algemeen aanvaarde denkbeeld leidden was: *tot titel van ieder deel is gebezigt een plaat voorkomende in? (welk werk) gedrukt bij F. Halma 1718.* Inderdaad bevatte elk van de 28 portefeuilles volgens de klad-catalogi van Ottens voorin een *figuurtitel van Folkema*, zoals Halma die in 1718 gebruikte bij zijn uitgave van B. Schotanus à Sterringa's *Uitbeeldinge der Heerlijkheit Friesland*. Dit laatste blijkt overtuigend uit een serie titelprenten (afb. 13-15) gegraveerd door J. Folkema in 1717 (naar ontwerp van Joh. Hilarides. Het arrangement werd gemaakt door G. van der Haven getuige het opschrift *G. v.d. Haven disposuit*).⁴² Zo te zien is in verschillende portefeuilles steeds dezelfde titelprent gebruikt als bij de *Uitbeeldinge der Heerlijkheit Friesland*. Alleen de gedrukte titel, de kaart die de vrouw op schoot houdt en het wapen ter rechterzijde zijn, soms wat slordig, met papier afgedekt. Op de zo ontstane witte vlakken zijn de titel, het atlasdeel en een per gebied wisselend wapen met de hand ingetekend. Bijna alle titelbladen van de atlas van de Nederlanden en van die van Amsterdam zijn bewaard gebleven in de collectie van het Rijksprentenkabinet. Anders dan de onbekende schrijver van de *opmerkingen* was men indertijd geneigd de herkomst van de naam *Atlas van Halma* te zoeken in de op de titelpagina's gedrukte passage: *uitgegeeven door François Halma*. Maar dat impliceert geenszins dat laatstgenoemde als de samensteller is te beschouwen.

Ook al zouden we François Halma houden voor de grondlegger van de atlas⁴³, dan nog moet volgens Reinier II Ottens diens oom

(1698-1750) hieraan een belangrijke uitbreiding hebben gegeven. Toen Halma in 1722 overleed, had Reinier I Ottens de leeftijd van een beginnend verzamelaar bereikt. Zijn vader Joachim Ottens was in 1719 overleden⁴⁴ en Reinier I was geroepen zijn moeder bij de voortzetting van vaders bedrijf ter zijde te staan. Zijn broer Josua was toen slechts 15 jaar. Reinier zou in of kort na 1722 door de aankoop van Halma's verzameling de basis voor zijn eigen collectie gelegd kunnen hebben, dan wel een al begonnen kleine eigen verzameling, een grote uitbreiding gegeven kunnen hebben. Zo verder redenerend, is het ook niet uitgesloten dat Ottens Halma niet direct opvolgde als eigenaar van de door hem nagelaten collectie. De aantekening op de schutbladen van de klad-catalogi van atlasen (a) en (c), dat alles sedert meer dan 50 jaar was verzameld, pleit evenwel toch voor een directe aankoop van Halma of diens erfgenamen. Toevoegingen, waarschijnlijk door oom en neef Ottens, betreffen in de eerste plaats de kaarten die van ná 1722 dateren en stellig ook enkele handschriftkaarten die Reinier I Ottens zelf getekend had (zie afb. 7). In dit verband valt ook te wijzen op de gespecialiseerde *Atlas van Amsterdam*, waarvan we de geboren en getogen Amsterdammers Ottens eerder als de verzamelaars beschouwen dan François Halma, die slechts tien jaar in deze stad woonde. Kortom, de *Atlas van Halma* is een verzameling die we liever op de naam van Ottens dan op die van Halma stellen. Zijn de door Ottens in 1772 aan Willem V verkochte *Atlas der Nederlanden* en *Atlas van Amsterdam* in het Rijksprentenkabinet 'teruggelaten', met de eveneens verkochte *Historische Atlas van de Nederlanden* is dit niet het geval. Deze atlas had ook een volledig ander karakter dan de beide andere, die destijds meer topografische dan historische waarde moeten hebben gehad. Dit verschil verklaart een vroegtijdige afsplitsing van de *Historische Atlas*. Zo'n afsplitsing zou al ten tijde van Willem V kunnen zijn uitgevoerd, omdat het militaire kabinet niet bij uitstek de plaats zal zijn geweest om een historische verzameling onder te brengen.

Afb. 13. Titelblad van B. Schotanus à Sterringa, *Uitbeeldinge der Heerlijkheit Friesland*, gegraveerd door J. Folkema naar ontwerp van Joh. Hilarides.

oorsprong had en dat Ottens de grondlegger ervan was; (3) dat de verzameling Ottens in 1772 bestond uit drie delen: de *Atlas van de Nederlanden*, de *Atlas van Amsterdam* en de *Historische Atlas van de Nederlanden* (de laatste werd, mogelijk al onder Willem v van de beide andere gescheiden en maakt geen deel uit van de *Atlas van Halma*); (4) dat de van Ottens gekochte verzameling in 1795 met of zonder *Historische Atlas* door de Fransen werd overgebracht naar Parijs; (5) dat deze atlas geen deel uitmaakte van de collectie-Romswinckel die koning Lodewijk Napoleon in 1807 verwierf; (6) dat Willem v's *Atlas van de Nederlanden* en *Atlas van Amsterdam* in 1815 of 1816 terugkeerden naar Nederland en na een verblijf tot 1838 bij luitenant-generaal M. J. de Man thuis tot 1887 bleven bij het Archief van Oorlog.

Het belangrijkste feit is dat een niet onaanzienlijk deel van de kaartenverzameling van

Afb. 14. Titelprent van de *Atlas der Nederlanden*, deel x: 'Rijnland', gegraveerd door J. Folkema naar Joh. Hilarides. De titel, het atlasdeel en het wapen zijn met de pen aangepast.

stadhouder Willem v in het Rijksprentenkabinet is 'teruggevonden'. Het is vanuit dit gezichtspunt jammer dat gedeelten van de *Atlas van Halma* sedert 1908 in verschillende bestaande collecties van het prentenkabinet zijn ondergebracht.⁵⁶ De portefeuilles waarin de *Atlas* tot die tijd was geborgen zijn grotendeels bewaard gebleven (afb. 17). Zo te zien hebben wij niet meer te doen met de portefeuilles waarin Reinier II Ottens in 1773 zijn collectie overdroeg aan de stadhouder.⁵⁷ De door Ottens voor de stadhouder in het net geschreven catalogi zijn (nog) niet teruggevonden en raakten misschien al in de Franse tijd in het ongerede. In dit verband is het wel opmerkelijk dat de volgorde van de kaarten en prenten volgens het register-Meyboom dezelfde is als die waarin Ottens deze stukken in zijn klad-catalogi vermeldde. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn, dat Meyboom de nette catalogi in 1852 nog onder ogen heeft gehad.

Afb. 15. Titelprent van de Atlas van Amsterdam, deel III: 'Statuen en Cieraden van 't Stad huys der Stad Amsterdam', gegraveerd door J. Folkema naar Joh. Hilarides. De titel, het atlasdeel en het wapen zijn met de pen aangepast.

Afb. 16 (linksonder). Hotel de l'Europe aan de Lange Houtstraat in Den Haag en links het woonhuis van J. M. de Man. Hier waren de Atlas der Nederlanden en die van Amsterdam tot 1838 ondergebracht. Foto Gemeente-archief, 's-Gravenhage.

Misschien kunnen aan de hand van de desbetreffende klad-catalogus van Ottens ook de lotgevallen van de *Historische Atlas* nog eens worden gereconstrueerd. Mogelijk blijkt dan dat ook deze atlas, geheel of gedeeltelijk, nog in Nederland aanwezig is.

Dankbetuiging. Drs. K Zandvliet, hoofd van de Afdeling Kaarten en Tekeningen van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, verwees naar archivalia waarvan de inhoud ons zou leiden tot het inzicht dat de *Atlas van Halma* in zijn oorspronkelijke vorm voortkwam uit het bezit van stadhouders Willem v. Drs. D de Vries, conservator van de collectie Bodel Nijenhuis te Leiden, gaf enkele waardevolle adviezen.

Noten

¹ Zie K. G. Boon, *Gids voor het Rijksprentenkabinet*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1964, pp. 22–23. Een deel van de kaarten is beschreven in A. J. J. van Lanschot-van der Torren, *Beschrijvingen van een gedeelte van de kaarten uit de Atlas van Halma en andere kaarten uit het bezit van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam*, doctoraal-scriptie RU Utrecht 1984.

² C. Koeman, *Collections of Maps and Atlases in the Netherlands*, Leiden 1961, pp. 176–178.

³ F. Lugt, *Les marques de collections de dessins & d'estampes*, Amsterdam 1921, p. 33.

⁴ L. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, Leiden 1939, pp. 34–35.

⁵ ARA, Stadh. Secr., inv.nrs. 9 en 10. Over Van de Graaffs afstamming en levensloop leze men: A. A. Vorsterman van Oijen, *Stam en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën*, Groningen 1885–1890, deel I, pp. 323 e.v. en A. J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, deel II, p. 103. Koeman, *op.cit.* (noot 2), pp. 70–72 beschreef Van de Graaffs aanstelling tot beheerder van het stadhoudelijk militaire kabinet.

⁶ ARA, Aanwinsten 1ste Afd. 1952, inv.nr. IV-2.

⁷ Over de familie Ottens leze men bij I. H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680–1725*, dl. 4, Amsterdam 1967, pp. 29–30, en C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, 6 delen, Amsterdam 1969, dl. 3, pp. 85–86.

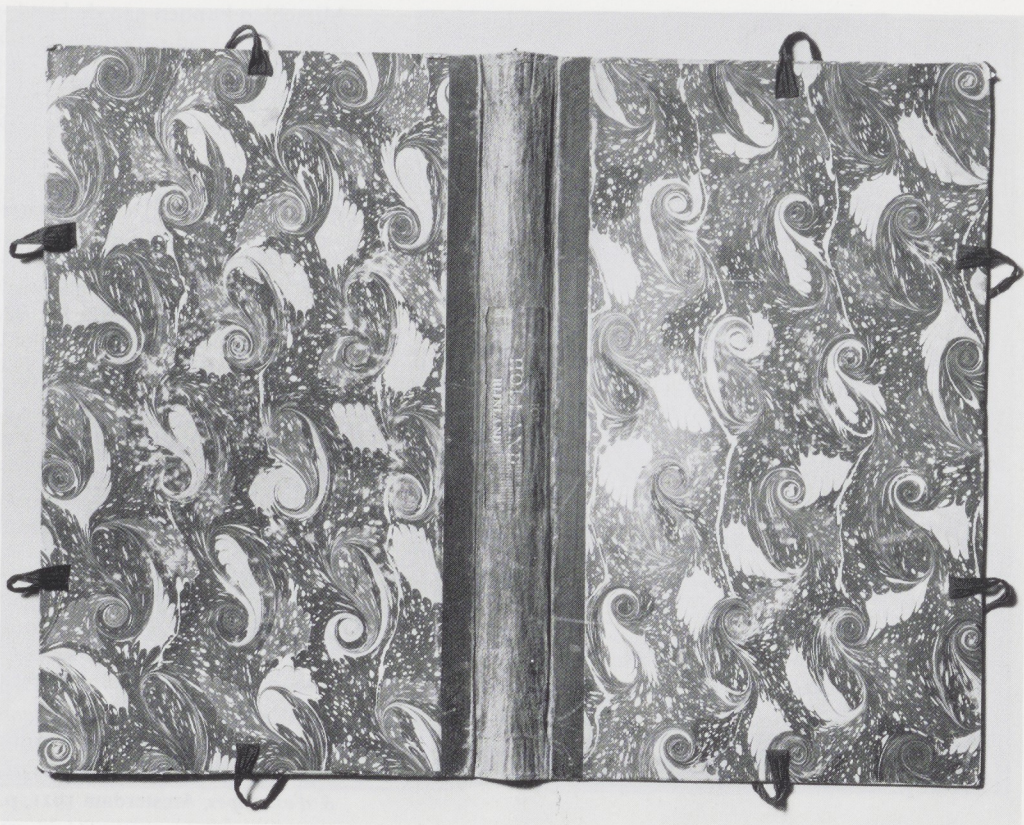
⁸ ARA, Stadh. Secr., inv.nr. 9, Ottens aan Van de Graaff, 22 april 1772.

⁹ *Ibid.*, Ottens aan Van de Graaff, 20 mei 1772.

¹⁰ Zie R. W. P. de Vries, 'Amsterdamsche atlassen', *Amsterdamsch Jaarboekje* (1889), pp. 25–37.

Afb. 17. Portefeuille 10^B: Holland – Rijnland. In dit soort portefeuilles werden de prenten en tekeningen uit de *Atlas der Nederlanden* en uit die van Amsterdam in het Archief van Oorlog opgeborgen.

¹¹ Stellig doelt Reinier II Ottens hier op zijn naamgenoot Reinier I Ottens, de in 1698 geboren broer en compagnon van zijn vader Josua Ottens (zie noot 7). Een testament van deze oom hebben wij niet gevonden; wèl een op 3 januari 1750 – daags vóór zijn dood (hij werd op 9 januari in de Nieuwe Kerk te Amsterdam begraven) – notarieel verleden bijstelling van een sedert 1726 met zijn broer Josua bestaand contract van compagnieschap: nu hij, Reinier I, kinderloos dreigde te overlijden werd onder meer bepaald dat in dat geval Josua eigenaar zou worden van *de capitalen, kopere platen, boeken, kaarten, konstplaten ... in deselve compagnie zijnde of daar toe behorende* (Gemeente Archief Amsterdam, Notarieel Archief, inv.nr. 10423, acte nr. 7). Josua zelf overleed in 1765, waarna zijn weduwe met haar enige zoon Reinier II de zaak voortzette.

¹² ARA, Stadh. Secr., inv.nr. 9, Ottens aan Van de Graaff, 18 juli 1772.

¹³ Ibid., Van de Graaff aan prins Willem V, ongedateerde minuut.

¹⁴ R. W. P. de Vries weet in zijn 'Amsterdamsche Atlassen', *Amsterdamsch Jaarboekje* (1889), pp. 25–37, te melden dat mr. Herman Noordkerk in 1744 door koop eigenaar werd van de 36-delige *Atlas van Amsterdam* die Isaac le Long had bijeengebracht; ook dat deze, inmiddels tot 51 delen uitgegroeide verzameling op 18 april 1772 ten huize van de overleden Noordkerk (op de Keizersgracht bij de Beerenstraat) in één koop door Reinier Ottens voor f 1500 werd verkocht aan de makelaars Staats & Zoonen. *Wat het verdere lot van deze verzameling is geweest is niet na te gaan, bij de beschrijving van latere Atlassen werden de namen van le Long en Noordkerk niet meer vermeld*, aldus De Vries. Waarschijnlijk had Van de Graaff van Ottens gehoord, dat Staats namens een Brusselse opdrachtgever handelde.

¹⁵ ARA, Stadh. Secr., inv.nr. 9, Van de Graaff aan Ottens, ongedateerde minuut.

¹⁶ Als noot 6, Hertog L. E. van Brunswijk aan Van de Graaff, 31 oktober 1772; ARA, Stadh. Secr., inv.nr. 9, Ottens aan Van de Graaff, 2 november 1772.

- ¹⁷ Ibid., Ottens aan Van de Graaff, 8 november 1772.
- ¹⁸ ARA, Stadh. Secr., inv.nr. 9, Ottens aan Van de Graaff, 26 mei 1773.
- ¹⁹ Dit zou nú kunnen helpen om de in 1772 door Ottens aan Willem v verkochte prenten en kaarten van andere, overigens quasi-identieke, exemplaren te onderscheiden.
- ²⁰ ARA, Stadh. Secr., inv.nr. 9, Ottens aan Van de Graaff, 5 maart 1773.
- ²¹ Ibid., Ottens aan Van de Graaff, 24 januari 1773.
- ²² Ibid., Ottens aan Van de Graaff, 8 april 1773.
- ²³ Ibid., Ottens aan Van de Graaff, 14 mei 1773.
- ²⁴ Ibid., Ottens aan Van de Graaff, 26 mei 1773.
- ²⁵ Ibid., Ottens aan Van de Graaff, 28 mei 1773.
- ²⁶ Ibid., Van de Graaff aan Willem v, memorie mei 1773 en ongedateerde minuut. Later verantwoordde Van de Graaff de uitgave van 89 gld., 10 st. voor vier eycke cabinetjes by forme van cof-fertjes tot het bewaaren, en transporteeren van den grooten Historischen Atlas der Nederlanden in het Cabinet der Militaire Charters berustende (ARA, Stadh. Secr., inv.nr. 9, *Specificatie van eenige verschotten...*). Willem v's voorgenomen vertrek uit Den Haag zal verband hebben gehouden met zijn werkbezoek aan Friesland en Groningen in juli/augustus 1773.
- ²⁷ Ibid., Van de Graaff aan Ottens, minuut 13 juni 1773.
- ²⁸ Ibid., Ottens aan Van de Graaff, 14 juni 1773 met afschrift-kwitantie voor ontvangst van wissel (zie noot 29).
- ²⁹ ARA, Archief Nassause Domeinraad, inventaris Hingman, nr. 908, fol. 42. ARA, Stadh. Secr., inv.nr. 9 bevat nog de door Reigersman aan Van de Graaff gerichte schriftelijke *Geruststelling* d.d. 21 juli 1773 dat eerstgenoemde Ottens' kwitantie van laatstgenoemde heeft overgenomen (zie noot 28).
- ³⁰ ARA, Stadh. Secr., inv.nr. 9, Ottens aan Van de Graaff, 21 juni 1773.
- ³¹ Ibid, Ottens aan Van de Graaff, 7 juni 1773, PS.
- ³² Zie noot 27.
- ³³ Zie noot 30, PS.
- ³⁴ Zie noot 5.
- ³⁵ Zie noot 2.
- ³⁶ De 29ste portefeuille zou volgens het register *Hemelkaarten* hebben bevat en werd kennelijk na Meybooms tijd toegevoegd.
- ³⁷ De Mans levensloop is geschetst in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel II, Leiden 1912, kol. 866-867. Zijn bemoeienis met de repatriëring van het Nederlandse kaartenmateriaal is geschetst door Koeman, *op.cit.* (noot 2), pp. 194-195; in dit verband raadplege men

ook J. A. van der Linden, *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*, Bussum 1973.

³⁸ ARA, Archief Buitenlandse Zaken, Legatie Frankrijk, inv.nr. 80 (brief d.d. 15/11-1815 De Man aan de Commissaris-generaal van Oorlog).

³⁹ Koninklijk Besluit 25 november 1815, nr. 92.

⁴⁰ Volgens het register-Meyboom, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

⁴¹ Documentatie betreffende de *Atlas van Halma*, Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

⁴² Drs. D. de Vries vestigde de aandacht op de in de klad-catalogi van Ottens opgevoerde *figuurtiels van Folkema* en beschouwde het mogelijk terugvinden daarvan in het Rijksprentenkabinet als een klemmend bewijs voor de identiteit van de desbetreffende delen van Ottens' collectie met de oorspronkelijke *Atlas van Halma*.

⁴³ Zie noot 2.

⁴⁴ Zie noot 7.

⁴⁵ Zie noot 2.

⁴⁶ ARA, Archief Depot-generaal van Oorlog 1806-1811, inv.nr. 27.

⁴⁷ Koeman, *op.cit.* (noot 2), pp. 223-225.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Zie noot 3.

⁵⁰ Verslag *Onderzoek van de Atlas van Halma* door kolonel F. de Bas (directeur van het Krijgsgeschiedkundig Archief) op 31 december 1898 uitgebracht aan de chef van de Generale staf; fotokopie van authentiek afschrift hiervan in de documentatie van het Rijksprentenkabinet. M. J. de Man was sedert oktober 1830 belast met het bevel over de vesting Grave, maar zal zijn huis aan de Lange Houtstraat (het pand waarin aanvankelijk in 1806 het Depot-generaal van Oorlog werd gevestigd) hebben aangehouden. Daar was zeker ruimte voor de *Atlas van Halma*.

⁵¹ Voordat de *Atlas van Halma* werd overgedragen aan het Rijksprentenkabinet wist slechts een enkele specialist van het bestaan van deze collectie. Zo had Frederik Muller de historieprenten over belegeringen 'welke in het Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog te 's Hage berusten' uitvoerig bestudeerd voor zijn *Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche Historieprenten*, Amsterdam (Frederik Muller) 1863-1870. Zie 'Enige opmerkingen over Nederlandsche historieplaten' (d.d. 14 november 1863) op p. v van dit werk. Door het overbrengen van de *Atlas van Halma* was deze collectie beter toegankelijk voor een groter publiek. Bovendien beschikte het Rijksprentenkabinet over een krediet om leemtes aan te vullen. Nadat in 1896 een verzoek tot teruggave

was afgewezen, kwam in 1908 de directeur van het Rijksprentenkabinet, E. W. Moes, tot een vergelijk met het Archief van Oorlog. Besloten werd dat de vestingplans uit de *Historische Atlas* van Frederik Muller werden overgedragen aan het Archief van Oorlog, terwijl uit den *Atlas van Halma al die prenten, die van geen betekenis zijn voor de krijgsgeschiedenis en aan 's Rijks Prentenkabinet ontbreken, gelicht worden ter completeering van dit Kabinet. Het overige worde dan weder naar den Haag teruggezonden* (nota over *De zgn. 'Atlas van Oorlog'*, d.d. 30 maart 1908. Documentatie van het Rijksprentenkabinet; zie ook *Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst* 31 (1908), p. 18). Sedert 1908 werden regelmatig stukken – hetzij stilzwijgend, hetzij duidelijk gememoreerd – aan het Archief van Oorlog overgedragen. Zie bijvoorbeeld *Nasporingen* 17 (1911), p. 61, waar wordt vermeld dat enkele prenten uit de *Atlas van Halma* en portefeuille no. 2 (Friesland) zijn overgedragen. Nog tot in de jaren twintig is men bezig geweest met inventariseren en hergroeperen van prenten en tekeningen uit de *Atlas van Halma*. De meeste bladen zijn sedertdien ondergebracht in de topografische en in de kaartencollectie. Enkele zeldzame gesigioneerde bladen zijn gelegd op naam van de graveur. Zie ook K. G. Boon, *op.cit.* (noot 1), p. 22–23.

⁵² Zie noot 49.

⁵³ Signatuur Hs 72 D 17; zie noot 49.

⁵⁴ Zie noot 41.

⁵⁵ Evenals de suggestie dat Romswinkel reeds in 1815 of 1816 zou zijn overleden; zie echter M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700–1780*, Amsterdam 1985, p. 408.

⁵⁶ Als noot 1.

⁵⁷ Volgens De Bas (noot 50) verkeerden de portefeuilles en dozen waarin de atlas in 1898 geborgen was in een zeer verwaarloosde toestand en was een voorziening op dit punt dringend vereist. Of dit toen nog (een deel van) de oorspronkelijke portefeuilles van Ottens betrof, blijft de vraag.